

गायत्री मंत्रना "ॐ" अक्षरनी व्याख्या

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

शिष्टाचार अने सहयोग

श्रीराम शर्मा आचार्य

શિષ્ટાચાર અને સહયોગ

ગાયત્રી મહામંત્રનો આઠમો અક્ષર 'યં' આપણને સહયોગ અને શિષ્ટાચાર શીખવે છે.

યથેચ્છતિ નરસ્વન્યૈઃ સદાન્યેભ્યસ્તથાચરેત્ ।

નમ્રઃ શિષ્ટઃ કૃતજ્ઞઃ સત્યસાહાયવાન્ ભવેત્ ॥

અર્થાત્ - “મનુષ્ય બીજા સાથે એવો જ વ્યવહાર કરે, જેવો પોતાના માટે બીજા દ્વારા ઈચ્છે છે. તેણે નમ્ર શિષ્ટ, કૃતજ્ઞ અને સચ્ચાઈ તથા સહયોગની ભાવનાવાળા થવું જોઈએ.”

શિષ્ટતા, સભ્યતા, આદર, સન્માન અને સહયોગની ભાવના માનવજીવનની સફળતા માટે જરૂરી બાબતો છે. કોણ એવું નથી ઈચ્છતું કે બીજી વ્યક્તિ તેની સાથે નમ્રતાથી બોલે, સભ્યતાથી વર્તે, જરૂર પડતાં તેને મદદ કરે અને તેનાથી કોઈ ભૂલ થઈ જાય તો સહિષ્ણુતાનો પરિચય આપે. જ્યારે આપણે આપણી સાથે બીજા દ્વારા ઉત્તમ વ્યવહાર ઈચ્છીએ છીએ, તો સાથે આપણા માટે પણ જરૂરી બની જાય છે કે બીજાની સાથે તેવો જ વ્યવહાર કરીએ. સંસારમાં દરેક ક્રિયાની પ્રતિક્રિયા થવાનો નિયમ વ્યાપક રૂપથી કામ કરી રહ્યો છે. આપણે બીજાની સાથે જેવો વ્યવહાર કરીશું તેનો પ્રભાવ ફક્ત તેના પર નહિ, પરંતુ બીજા અનેક માણસો પર પણ પડશે અને તેઓ પણ તેનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ રીતે ભલાઈ તથા બૂરાઈની એક શૃંખલા ચાલે છે અને તેનો તેવો જ પ્રભાવ જનસમાજ પર પડે છે.

સહયોગની જરૂરિયાત

શિષ્ટાચાર અને સદ્વ્યવહારના તત્ત્વને સમજવા માટે જરૂરી છે કે પહેલાં આપણે માનવજીવનમાં સહયોગની ભાવનાની

ઉપયોગિતા સમજીએ. મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી હોવાથી તે પોતે સંપૂર્ણ નથી. દેડકાનું બચ્ચું જન્મ લીધા પછી પોતાની શક્તિથી પોતાનું જીવન નભાવી લે છે, પરંતુ મનુષ્યનું બાળક બીજાની મદદ વગર એક દિવસ પણ જીવતું રહી શકતું નથી. તેને માતાપિતાની, કપડાંની, મકાનની અને સારવારની જરૂર હોય છે. આ વસ્તુઓ માટે તે બીજાની મદદ ઉપર આધાર રાખે છે. બાળક મોટું થયા પછી તેને ભોજન, વસ્ત્ર, વ્યાપાર, શિક્ષણ, મનોરંજન વગેરે જે વસ્તુઓની જરૂર પડે છે તે તેને બીજાની મદદથી જ મળે છે. આ જ કારણે મનુષ્યને હંમેશાં બીજાની મદદ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આ મદદ તેને ન મળે તો તેનો જીવનનિર્વાહ થવો મુશ્કેલ છે.

પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે માનવજાત બીજા પ્રાણીઓની સરખામણીમાં ઘણી જ નબળી છે. બીજાની મદદ લે છે અને તેમને પોતે પણ મદદ કરે છે. પૈસાને માધ્યમ બનાવીને આ રીતના સહયોગની લેવડદેવડ સમાજમાં પ્રચલિત છે. એક માણસ પોતાના એક દિવસના સમય અને શ્રમથી વીસ શેર લાકડાં ભેગાં કરે છે, બીજો માણસ એક દિવસના સમય અને શ્રમથી માટીના ચાર ઘડા બનાવે છે. હવે ઘડાવાળાને લાકડાંની જરૂર છે અને લાકડાંવાળાને ઘડા મેળવવાની જરૂર છે. માટે તે અડધાં લાકડાં ઘડાવાળાને આપે છે અને ઘડાવાળો બે ઘડા લાકડાંવાળાને આપે છે. બીજા શબ્દોમાં આ પરિવર્તનને આમ કહી શકાય કે અડધા અડધા દિવસનો સમય એકબીજા સાથે બદલી લીધો. વસ્તુઓને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવાની મુશ્કેલીને કારણે શ્રમ અથવા સમયને પૈસામાં ફેરવવામાં આવ્યો. આથી લોકોને સગવડતા થઈ. વીસ શેર લાકડાંને એક રૂપિયામાં વેચી દીધાં એટલે કે એક દિવસની મહેનતને એક રૂપિયામાં બદલી લીધી. આ એક

રૂપિયો એક માણસની એક દિવસની મહેનત છે. બીજા માણસોની મહેનતને પણ આ રીતે રૂપિયામાં ફેરવાય છે અને ફરી એ રૂપિયાથી જે વસ્તુઓ ખરીદવામાં આવે છે તે વસ્તુઓ પણ સમયની જ કિંમત છે. આ રીતે (૧) મહેનત (૨) વસ્તુઓ (૩) રૂપિયા, આ ત્રણે વસ્તુઓ ત્રણ સ્વરૂપોમાં દેખાવા છતાં મૂળભૂત રૂપે એક જ પદાર્થ છે.

દુનિયામાં રૂપિયાથી મનગમતી વસ્તુઓ મળી શકે છે. એનો અર્થ એ છે કે આપણે આપણી મહેનત બીજાઓને આપીએ છીએ અને બીજાઓ પોતાની મહેનત આપણને આપે છે. આ જ લેણદેણથી દુનિયાનો કારભાર ચાલી રહ્યો છે. અર્થાત્ એમ કહેવાય કે એક એકબીજાની મદદથી સુદૃઢ આધાર ઉપર સંસારનો સંપૂર્ણ વ્યવહાર ટકી રહ્યો છે. જો આ પ્રથા તૂટી જાય તો મનુષ્યને ફરી પ્રાચીન યુગમાં જવું પડશે. ગુફાઓમાં નગ્ન અવસ્થામાં રહીને કંદમૂળ તથા ફળફળાદિ ઉપર ગુજારો કરવો પડશે. અત્યાર સુધીમાં થયેલ વર્તમાન પ્રગતિ નષ્ટ થઈ જશે.

ધન અથવા શ્રમનું પરિવર્તન અર્થાત્ સહયોગ હવે સાધારણ રીતે પ્રચલિત થઈ ગયો છે. તે આપણા જીવનનું એક અંગ બની ગયો છે. આપણી મહેનત કે ધનના બદલે આપણે વિદ્વાનો, દાક્તરો, વકીલો, વક્તાઓ, એન્જિનિયરો, કલાકારો કે મજૂરોનો સહયોગ જેટલા સમય સુધી જોઈએ તેટલા સમય સુધી લઈ શકીએ છીએ. આ જ રીતે જોઈતી વસ્તુઓ પણ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં લઈ શકીએ છીએ. આ સહયોગપ્રથા વ્યક્તિગત જરૂરિયાત મુજબ ચાલે છે. આ પ્રથાને લઈને આપણે સૌ પોતાનું જીવન જીવી રહ્યા છીએ અને સંસારનો કારભાર ચલાવીએ છીએ.

સહયોગ અને સાંસારિક ઉન્નતિ

સંસારમાં માણસે આજ સુધી જે આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ કરી છે અને બધાં પ્રાણીઓને પોતાના કાબૂમાં લઈને તે જે પ્રકૃતિનો માલિક બની ગયો છે, તેનો પાયો સહયોગની પ્રવૃત્તિમાં જ છે. એના ફળસ્વરૂપે તેનામાં એકતાશક્તિ, મિલનશક્તિ, સામાજિકતા, મૈત્રીભાવના વગેરેનો ઉદય થયો અને તેની શક્તિ વધતી ગઈ. માણસે આપસમાં એકબીજાને મદદ કરી, પોતાની સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શક્તિઓને અરસપરસ મેળવી. આ મિલનથી એવી એવી ચેતનાઓ તથા સગવડતાઓ ઉત્પન્ન થઈ, જેના લીધે તેની ઉન્નતિનો રસ્તો દિવસેદિવસે આગળ વધતો ગયો. બીજાં પ્રાણીઓ સામાન્ય રીતે શારીરિક દૃષ્ટિથી મનુષ્ય કરતાં ખૂબ બળવાન હતાં, પરંતુ આ મૈત્રીભાવના તથા સંઘભાવનાના અભાવમાં તેઓ જ્યાં ને ત્યાં જ પડ્યાં રહ્યાં. તેઓ ઘણા પ્રાચીન સમયમાં જેવાં હતાં તેવાં જ અત્યારે પણ છે. મનુષ્યની માફક તેઓ પ્રગતિનું સુવિસ્તૃત ક્ષેત્ર ન મેળવી શક્યાં, સંઘશક્તિ પણ એક મહાન શક્તિ છે. તેને સારા અથવા ખરાબ જે પણ જે કાર્યમાં લગાવવામાં આવશે ત્યાં આશ્ચર્યજનક સફળતાનાં દર્શન થશે.

મનુષ્યોમાં પણ અનેક દેશ, જાતિ, વર્ગ તથા સમૂહ છે. તેમાંથી તેઓ જ આગળ વધ્યા છે, પ્રગતિ સાધી શક્યા છે કે જેમનામાં ધારણા મુજબ વધારે સહયોગની ભાવના છે. વ્યક્તિગત રૂપથી વિચારવામાં આવે, તો પણ આપણને તે જ વ્યક્તિ સમૃદ્ધ મળશે, જેણે કોઈ પણ ઉપાયથી બીજાનો સહયોગ મેળવ્યો છે. કોઈ પણ શેઠશાહુકાર મુનીમ, ગુમાસ્તો, કારભારી, કારીગર, મજૂર, એજન્ટ વગેરેના સહયોગ વગર સમૃદ્ધ નથી થઈ શકતો. ચોર, ઉઠાવગીર, ઠગ, ડાકુ, લુંટારા, જુગારી વગેરેને પણ જે સફળતાઓ

મળે છે તેમાં તેમના દળની સંઘશક્તિ જ મુખ્ય કાર્ય કરે છે. ખરાબ લોકો દ્વારા, ખરાબ કાર્ય માટે, અંદરોઅંદર ટોળી બનાવીને અવાંછનીય સાહસિક કાર્ય થતાં હોય તેવું આપણે આપણી ચારે બાજુ હંમેશાં જોઈએ છીએ. એવા દૃષ્ટાંતોની ખોટ નથી, પરંતુ સાથે એ હકીકત પણ આપણી સામે છે કે શ્રેષ્ઠ લોકોએ શ્રેષ્ઠ કાર્યમાં ઘણી મહાન સફળતાઓ આંતરિક સંગઠનને કારણે મેળવેલી છે. વ્યક્તિવાદના સ્થાન ઉપર સમૂહવાદની પ્રતિસ્થાપનાનું મહત્વ હવે આખી દુનિયા જાણે છે. અલગ અલગ રીતે નાનાનાના પ્રયત્નો કરવામાં શક્તિનો અપવ્યય વધારે અને કામ ઓછું થાય છે, પરંતુ સામૂહિક સહયોગથી એવી ઘણી ચેતનાઓ અને સગવડો ઉત્પન્ન થાય છે, જેના દ્વારા મોટાં મોટાં મુશ્કેલ કાર્ય સરળ થઈ જાય છે. સહકારી ખેતર, સહકારી રસોઈ, સહકારી વેપાર, સહકારી સંસ્થા વગેરે ઘણી દિશાઓમાં સહકારનું ક્ષેત્ર વિસ્તરી રહ્યું છે. એમાં શંકા નથી કે આ પ્રવૃત્તિની વૃદ્ધિની સાથેસાથે માનવજાતનાં સુખશાંતિ અને સફળતા પણ આશ્ચર્યજનક રીતે વધતાં રહેશે.

સહયોગથી મૈત્રીભાવનાનો ઉદય

જે મનુષ્યમાં સહયોગની ભાવના વિશેષ રૂપથી વિકસતી જાય છે તે આખી દુનિયાને આત્મીયતાની દૃષ્ટિથી જોવા માગે છે. તેઓ અનુભવ કરવા લાગે છે કે આ જગતમાં એકલા વ્યક્તિત્વનું કોઈ મૂલ્ય નથી. જે કાંઈ પ્રગતિ થાય છે અને તેનો જે કાંઈ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે સહયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. વિશ્વની સાથે મૈત્રીભાવ રાખવાથી ફક્ત વિશ્વમાં સુંદર વિચારતરંગોની લહેર આવતી નથી, જેનાથી વિશ્વનું વાતાવરણ ઓછીવત્તી માત્રામાં શુદ્ધ અને સ્વચ્છ થઈ જાય, પરંતુ સાથેસાથે મૈત્રીભાવ

રાખનારને ઘણો મોટો લાભ થાય છે. એવી વ્યક્તિ બધાં પ્રાણીઓની સહૃદયી બનવાથી અજાતશત્રુ બની જાય છે. તે વિશ્વ તરફથી નિર્ભય બની જાય છે તથા તેને મુશ્કેલીઓ પરેશાન કરતી નથી અને ખરાબ વિચારો પણ તેને માનસિક પીડા પહોંચાડતા નથી.

શત્રુભાવનું પોષણ કરવાને લીધે દુન્યવી જીવ જે મુશ્કેલીમાં ફસાયેલો રહે છે તે તેનાથી બિલકુલ બચી જાય છે, પરંતુ મૈત્રી ભાવનાથી તેને ફક્ત આ જ અભાવાત્મક લાભ નથી મળતો, તેના આનંદમાં પણ વધારો થવાથી તેના મનની અવસ્થા શાંત થઈ જાય છે. જો કોઈ રીતે તેની મૈત્રીભાવના ખૂબ જ પ્રબળ થશે તો તે ફક્ત માનસિક ક્ષેત્ર સુધી જ સીમિત નહિ રહે, પરંતુ તે વ્યક્તિ તેની પ્રેરણાથી આગળ જતાં બધાં પ્રાણીઓના કલ્યાણના કાર્યમાં લાગી જશે અને “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” નો આદર્શ પોતાના આચરણમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરશે અને ત્યારે ક્ષુદ્ર એવું “સ્વ”મહત્ “સ્વ”માં વિલીન થઈ જશે, અર્થાત્ તેના ક્ષુદ્ર મમત્વ અને મોહનું બંધન કપાઈ જશે.

જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાની અંતઃશક્તિઓને જાગૃત કરીને તેનો ફેલાવો કરે છે, તો તે સમાજનું અંગ હોવાથી તેની પ્રગતિથી સમાજની પણ પ્રગતિ થાય છે. વળી એ પણ સંભવ છે કે તેની વિકસિત શક્તિઓના પ્રયોગ દ્વારા સમાજની પહેલાં કરતાં પણ વધુ સારી સેવા થઈ શકે. એટલે કે વ્યક્તિના હિતમાં સમસ્ત સમૂહનું હિત પણ અનિવાર્યરૂપથી સમાયેલું છે. તેથી આપણા માટે ફક્ત વ્યક્તિગત સાધના જ જરૂરી નથી, પરંતુ સામૂહિક અથવા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પણ આપણે સક્રિય ભાગ લેવો જરૂરી છે. આપણે ફક્ત પોતે જ મુક્તિમાર્ગમાં આગળ ન રહેતાં, બીજાને પણ આ જ પથ પર આગળ

વધવા માટે પ્રેરિત કરવા પડશે. ત્યારે જ આંપણા જીવનમાં પૂર્ણતા આવી શકશે. આપણે વાસ્તવિક અર્થમાં વિશ્વના મિત્ર બની શકીશું અને ત્યારે આપણો સાર્વભૌમ પ્રેમ ફળદાયી થશે. ભગવાન બુદ્ધ આ તત્ત્વથી પૂરેપૂરા પરિચિત હતા અને એટલા માટે તેમણે એ ઈચ્છા પ્રગટ કરી હતી કે તેમની વ્યક્તિગત મુક્તિ ત્યાં સુધી નહિ થાય કે જ્યાં સુધી વિશ્વનો પ્રત્યેક જીવ મુક્ત નહિ થાય.

મૈત્રીભાવનાના ફેલાવા, વિસ્તાર અથવા વિકાસથી ફક્ત વ્યક્તિવિશેષની જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ નથી થતી, પરંતુ તેના શાંતિપૂર્ણ વિચારોથી વિશ્વનું વાતાવરણ પણ પ્રભાવિત થાય છે અને તે વ્યક્તિની પણ પ્રગતિ થાય છે કે જેના તરફ તે પોતાના વિચારો પ્રેરિત કરે છે. આ રીતે તે વ્યક્તિની ચારે બાજુ એક સારું વાતાવરણ તૈયાર થઈ જાય છે, જેનાથી તે વ્યક્તિ માટે વિશ્વ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ પણ સામેથી હાજર થાય છે, પરંતુ પ્રેમભાવનાથી વ્યવહાર કરનારા માણસને પણ અનેક અવસરે શત્રુતાભર્યા વ્યવહાર કરનારા લોકોનો સામનો કરવો પડે છે, જેનાથી તેની પ્રગતિ અવિરત ગતિથી નથી થતી. આવા પ્રસંગો પર ધીરજ ન ખોવી જોઈએ અને એ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે જે લોકો આજે શત્રુતાનો વહેવાર કરે છે તેઓ આગળ જતાં અવશ્ય મિત્રતાનો વહેવાર કરનારા બની જશે. જેવી રીતે તિરસ્કારયુક્ત ભાવોના જવાબમાં તિરસ્કારના પ્રયોગથી તિરસ્કારની જ વૃદ્ધિ થાય છે, તેવી જ રીતે પ્રેમ અને મૈત્રીભાવનો વારંવાર પ્રયોગ કરવાથી પ્રેમભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. આ રીતે તે વ્યક્તિનો વાસ્તવિક આત્મવિકાસ થાય છે અને ત્યારે તે આપણી તથા આપણા પ્રેમપથની શ્રેષ્ઠતાનો આત્મવિકાસના કારણે અનુભવ કરવા લાગે છે. તે સંકોચ અનુભવે છે અને પછી શત્રુમાંથી મિત્ર પણ બની જાય છે, પરંતુ

આ ત્યારે જ શક્ય બને છે કે જ્યારે આપણે મનુષ્યની આસુરી પ્રકૃતિ પર તેની દૈવી પ્રકૃતિના અંતિમ વિજયમાં વિશ્વાસ રાખીએ. જે આ વિશ્વાસ નથી રાખતો તેના માટે સદાચારી હોવું ઘણું મુશ્કેલ ભાસે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જે આંતરિક યુદ્ધ થતું રહે છે તેમાં અંતિમ વિજય તેની દૈવી પ્રકૃતિનો જ થશે. એટલે દૃઢતાપૂર્વક એવી ધારણા કરવી પડે છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ સત્યના માર્ગે છે. એમ માનવું તે આપણને પોતાને ઘૃણાહીન બનાવવા માટે ઘણું જ જરૂરી છે. એ માટે આપણે જો દૂરદર્શિતા ખોઈને કોઈ મનુષ્યની વર્તમાન પરિસ્થિતિ દ્વારા જ તેના સારા અથવા ખરાબ હોવાની ધારણા બનાવવાની ભૂલ કરીશું અને આ રીતે તેને તેના ભવિષ્યની ઊંચી સ્થિતિના પ્રકાશમાં જોવાનું નહિ સ્વીકારીએ, તો એ નિશ્ચિત છે કે આપણે છેતરાઈ જઈશું. તેથી આપણે જો યથાર્થવાદી હોઈએ તો આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આદર્શોન્મુખ યથાર્થવાદ જ આપણી જીવનસમસ્યાઓનો એક માત્ર ઉકેલ છે. એ ઉપરાંત આ રીતના વિશ્વાસથી આપણને એકબીજા પ્રકારની પણ મદદ મળતી રહે છે. જો આ વિશ્વાસ આપણને ગળે ઊતરી ગયો તો એ નક્કી છે કે તે આપણને અંતિમ વિજયની હંમેશાં યાદ અપાવતો રહેશે અને આપણને ઉત્સાહ, સ્ફૂર્તિ, શક્તિ અને ધીરજ આપતો રહેશે. સાત્ત્વિક વ્યક્તિ માટે સત્યના અંતિમ વિજયમાં વિશ્વાસ રાખવો ખૂબ જરૂરી છે કારણ કે એ વિશ્વાસ વગર ધીરજ તથા ઉત્સાહ હોવાં મુશ્કેલ છે.

સહયોગ અને શિષ્ટાચારનો સંબંધ

સહયોગના મહત્વને તો હંમેશાં બધા લોકો સ્વીકારે છે કેમ કે અત્યારના સમયમાં મનુષ્યના જીવનનિર્વાહની રીત અને સામાજિક

વ્યવસ્થા એવી ગૂંચવણ ભરેલી થઈ ગઈ છે કે એક માણસને બીજા માણસોની મદદ વગર એક પણ દિવસ ચાલી નથી શકતું, પરંતુ એ વાત ઘણા ઓછા લોકો જાણે છે કે વાસ્તવિક સહયોગ મેળવવાનો શો ઉપાય છે ? સહયોગની વૃદ્ધિ કરવાનું અને તેને સ્થાયી બનાવવાનું મુખ્ય સાધન ઉત્તમ વ્યવહાર છે અને ઉત્તમ વ્યવહારનું એક અગત્યનું અંગ શિષ્ટાચાર છે. મનુષ્ય શિષ્ટાચારથી જ બીજી વ્યક્તિઓને પોતાની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો પરિચય આપીને પોતાનો મિત્ર, સહાયક, હિતેચ્છુ અથવા અનુગામી બનાવી શકે છે.

એક મહાપુરુષે કહ્યું છે, “મને બોલવા દો, હું વિશ્વ પર વિજય મેળવી લઈશ.” ખરેખર શિષ્ટાચારયુક્ત મધુર વાણીથી વધુ સારું હથિયાર આ દુનિયામાં બીજું કોઈ નથી. જે માણસમાં યોગ્ય રીતથી વાતચીત કરવાની ક્ષમતા છે તેની પાસે એક કીમતી ખજાનો છે. બીજાને પ્રભાવિત કરવાનું મુખ્ય સાધન વાણી જ છે. લેવંડદેવડ, વ્યવહાર, આચરણ, વિદ્વત્તા, યોગ્યતા વગેરે દ્વારા પ્રભાવિત કરવા માટે સમયની, અવસરની, ક્રિયાત્મક પ્રયત્નની જરૂર હોય છે, પરંતુ વાર્તાલાપ એક એવો ઉપાય છે, જેના દ્વારા ઘણા જ ઓછા સમયમાં બીજાને પ્રભાવિત કરી શકાય છે.

વાતચીત કરવાની કળામાં જે હોશિયાર છે તે ખૂબ સંપત્તિવાન છે. યોગ્યતાનો પરિચય વાણી દ્વારા મેળવી શકાય છે. જે વ્યક્તિનો વિશેષ પરિચય નથી તેની સાથે વાતચીત કર્યા બાદ જાણી શકાય છે કે તેનું આચરણ કેવું છે, તે કેવા વિચારવાળો છે, કેટલો યોગ્ય છે, કેટલું જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવે છે. જે બીજા આગળ પોતાની યોગ્યતા દર્શાવે છે તેવા મનુષ્યની સાથે ખૂબ જ સાવધાની સાથે વર્તવું જોઈએ. કેટલીયે એવી સુયોગ્ય વ્યક્તિને આપણે જાણીએ

છીએ, જેઓ પરીક્ષા કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારનું મગજ, શ્રેષ્ઠ હૃદય અને દૃઢ ચરિત્રવાળી સાબિત થશે, પરંતુ તેમનામાં વાતચીત કરવાની આવડત ન હોવાને કારણે બધામાં મૂર્ખ જેવી લાગે છે અને તેમને ઉપેક્ષાભરી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે. તેમની યોગ્યતાઓને જાણવા છતાં પણ લોકો તેમનો લાભ મેળવવાની ઈચ્છા રાખતા નથી.

વાતચીત કરવાની કળાનું મહત્વ

ઘણી વ્યક્તિઓ એવી પણ જોવા મળે છે કે જે એટલી યોગ્ય નથી હોતી કે જેટલા બીજા લોકો તેને સમજે છે, પરંતુ વાણીની કુશળતા દ્વારા તે લોકો બીજાના મન પર પોતાની એવી છાપ પાડે છે કે સાંભળનારા મુગ્ધ થઈ જાય છે. ઘણીવાર યોગ્યતાવાળા લોકો અસફળ રહે છે અને નાની કક્ષાના લોકો સફળ થઈ જાય છે. પ્રગટ કરવાનાં સાધન બરોબર હોય તો ઓછી યોગ્યતાને પણ સારી રીતે પ્રદર્શિત કરી શકાય છે અને તેના દ્વારા ઘણું કામ કરી શકાય છે. વિદ્યુત વિજ્ઞાનના આચાર્ય જે. બી. રાડે કહ્યું હતું કે ઉત્પાદન કેન્દ્રમાં જેટલી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો બે તૃતીયાંશ ભાગ ઉપયોગ કર્યા વગર જ બરબાદ થઈ જાય છે. પાવર હાઉસમાં ઉત્પન્ન થયેલ વીજળીનો એક તૃતીયાંશ ભાગ જ કામમાં આવે છે. તેઓ કહે છે કે અત્યાર સુધી જે યંત્રો બનેલાં છે તે અધૂરાં છે. એ માટે ભવિષ્યમાં એવાં યંત્રોની શોધ થવી જોઈએ કે જે ઉત્પન્ન થયેલી વીજળીની બરબાદી ન થવા દે. જે દિવસે આ પ્રકારનાં યંત્રો તૈયાર થઈ જશે તે દિવસે વીજળીઘરોની શક્તિ ત્રણગણી વધી જશે, એટલે કે ખર્ચ ત્રીજા ભાગનો જ થશે.

લગભગ એવી જ નુકસાની યોગ્યતાઓની બાબતમાં થાય છે. યોગ્ય વિદ્યુતયંત્રોના અભાવના કારણે બે તૃતીયાંશ વીજળી નકામી

થઈ જાય છે, એ જ રીતે વાતચીતની કળાથી અજાણ હોવાના કારણે બે તૃતીયાંશથી પણ વધારે યોગ્યતાઓ નકામી પડી રહે છે. જો આ વિદ્યાની જાણકારી હોય તો ત્રણગણું કાર્ય કરી શકાય છે. જેટલી સફળતા તમે મેળવો છો તેટલી તો ત્રીજા ભાગની યોગ્યતાવાળા લોકો પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તમે પોતાની શક્તિઓ વધારવા માટે ખૂબ જ મહેનત કરો, પરંતુ તેનો લાભ ઉઠાવવામાં અસમર્થ રહો તો તે મેળવેલું શું કામનું? યોગ્ય એ છે કે જેટલું પોતાની પાસે છે તેનો યોગ્ય રીતથી ઉપયોગ કરવામાં આવે. જેમને મૂર્ખ કહેવામાં આવે છે અથવા મૂર્ખ સમજવામાં આવે છે તેઓ ખરેખર એટલા અયોગ્ય નથી હોતા. તેમનામાં પણ મોટેભાગે બુદ્ધિમત્તા હોય છે, પરંતુ જે અભાવના કારણે તેમણે અપમાનિત થવું પડે છે તે અભાવ છે - “વાતચીતની કળાથી પરિચિત ન હોવું.”

મનના ભાવોને સારી રીતે, યોગ્ય રીતથી પ્રગટ કરી શકવાની યોગ્યતા એક એવો જરૂરી ગુણ છે, જેના વગર જીવનવિકાસમાં ઘણી મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય છે. આપના મનમાં શું વિચાર છે, શું ઈચ્છો છો, કેવી સંમતિ રાખો છો તેને જ્યાં સુધી પ્રગટ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી બીજાને શું ખબર પડે? મનમાં જ મુંઝાયા કરવાથી બીજાના માટે સારી ખોટી કલ્પનાઓ કરવાથી કોઈ ફાયદો નથી. તમને જે મુશ્કેલી છે, જે ફરિયાદ છે, જે શંકા છે તેને સ્પષ્ટ રૂપથી કહી દો. જે સુધારો અથવા પરિવર્તન ઈચ્છો છો તેને પણ પ્રગટ કરી દો. આ રીતે પોતાની વિચારધારાને જ્યારે બીજાની સામે રજૂ કરશો અને પોતાની વાતની યોગ્યતા સાબિત કરશો તો મનની ઈચ્છા મુજબનો સુધારો થવાની ઘણી બધી આશા છે.

બ્રમનું, ગેરસમજનું સૌથી મોટું કારણ એ છે કે ખોટા સંકોચ અને શરમને કારણે લોકો પોતાના ભાવોને રજૂ કરતા નથી. આથી

બીજા એમ સમજે છે કે આપને કોઈ મુશ્કેલી અથવા અસુવિધા નથી. જ્યાં સુધી કહેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બીજી વ્યક્તિ કેવી રીતે જાણે કે આપ શું વિચારો છો, શું ઈચ્છો છો? અપ્રત્યક્ષ રૂપથી, સાંકેતિક ભાષામાં વિચારોને જાહેર કરવાથી ફક્ત ભાવુક અને લાગણીશીલ લોકો પર પ્રભાવ પડે છે, સાધારણ કક્ષાના લોકોનાં હૃદયો પર તેની ઘણી ઓછી અસર થાય છે, પોતાની ગુંચવણમાં ફસાઈ રહેવાના કારણે, બીજાની સાંકેતિક ભાષાને સમજવામાં તેઓ કાં તો સમર્થ નથી હોતા અથવા તો થોડું ધ્યાન દઈને પછી ભૂલી જાય છે. હંમેશાં વધુ જરૂરી કામ તરફ પહેલાં ધ્યાન આપવામાં આવે છે અને ઓછા જરૂરી કામ તરફ પાછળથી ધ્યાન આપવામાં આવે છે. સંભવ છે આપની મુશ્કેલી અથવા ઈચ્છાને ઓછી જરૂરી સમજીને પાછળ રાખવામાં કે ફેરવિચારણા માટે ટાળી દેવામાં આવતી હોય. જો સાંકેતિક ભાષામાં મનોભાવ રજૂ કરવાથી કામ ન થતું હોય તો પોતાની વાતને સ્પષ્ટ રૂપથી નમ્ર ભાષામાં કહી દો. તેને અંદરને અંદર દબાવી રાખીને પોતાને વધુ મુશ્કેલીમાં ન મૂકશો.

સંકોચ તે વાતોને કહેવામાં થાય છે, જેમાં બીજાને કાંઈક નુકસાન અથવા પોતાને કંઈક લાભ થવાની શક્યતા હોય છે. એવો પ્રસ્તાવ મૂકતાં સંકોચ એ માટે થાય છે કે પોતાની ઉદારતા તથા સહનશીલતાને કલંક લાગે, પ્રમાણિકતા પર આક્ષેપ કરવામાં આવશે અથવા ક્રોધના ભોગ બનવું પડશે. જો આપનો પક્ષ યોગ્ય, સાચો અને ન્યાયપૂર્ણ હોય તો આ કારણોથી સંકોચ રાખવાની કોઈ જરૂરિયાત નથી. હા, જો આપની માગણી અનીતિયુક્ત ન હોય તો અધિકારોના રક્ષણ માટે નિર્ભયતાપૂર્વક આપની માગણી રજૂ કરવી જોઈએ. દરેક મનુષ્યની પવિત્ર ફરજ છે કે માનવતાના અધિકારો મેળવે અને તેમની રક્ષા કરે. ફક્ત

વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે નહિ, પરંતુ એ માટે કે અપહરણ અને કાયરતા આ બંને ઘાતક તત્ત્વોનો અંત આવે.

સાચી અને ખરી વાત કહો,

પણ નમ્રતા અને મધુરતા સાથે

છ શત્રુઓ આધ્યાત્મિક સંપત્તિઓનો પ્રભાવ ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અસુરત્વ વધી રહ્યું છે અને સાત્વિકતા ઓછી થઈ રહી છે. આત્મા દુઃખી થાય છે. અને શેતાનિયતનું શાસન મજબૂત થઈ રહ્યું છે, શું આપ આ આધ્યાત્મિક અન્યાયને સહન જ કરતા રહેશો? જો કરતા રહેશો, તો પતનની ઊંડી ખાઈમાં અવશ્ય પડી જશો. ઈશ્વરે સદ્ગુણોની, સાત્વિક વૃત્તિઓની, સદ્ભાવનાઓની મૂડી તમને આપેલી છે અને આદેશ આપેલો છે કે આ સંપત્તિ સુરક્ષિત રૂપથી પોતાની પાસે રહેવી જોઈએ. જો આ મૂડીનું રક્ષણ ન કરી શક્યા અને ચોરોએ, પાપોએ તેના ઉપર કબજો જમાવી લીધો તો ઈશ્વરની સમક્ષ જવાબ દેવો પડશે, અપરાધી બનવું પડશે.

બરોબર આ રીતે બાહ્યજગતમાં માનવીય અધિકારોની મૂડી ઈશ્વરે આપને સોંપેલી છે. તેને અનીતિપૂર્વક કોઈને છીનવી લેવા ન દો. ગાયનું દાન કસાઈને નહિ, પરંતુ બ્રાહ્મણને આપવું જોઈએ. પોતાના જન્મસિદ્ધ અધિકારોને જો કોઈને પરાણે છીનવી લેવા દે તો ગાયનું દાન કસાઈને કર્યા બરોબર થયું. જો સ્વૈચ્છિક રીતે સત્કાર્યોમાં પોતાના અધિકારોનો ત્યાગ કરીએ તો તે અપરિગ્રહ છે, ત્યાગ છે, તપ છે. આત્મા વિશ્વાત્માનો એક અંશ છે. એક અંશમાં જે નીતિ અથવા અનીતિની વૃદ્ધિ થાય છે તે સંપૂર્ણ વિશ્વાત્મામાં પાપપુણ્યને વધારે છે. જો આપ સંસારમાં પુણ્યની,

સારા આશયની, સમાનતાની વૃદ્ધિ ઈચ્છતા હો તો એની શરૂઆત પોતાનાથી જ કરો, પોતાના અધિકારોના રક્ષણ માટે મન લગાડીને પ્રયત્ન કરો. એના માર્ગમાં જે ખોટો સંકોચ મુશ્કેલી ઊભી કરે છે તેને હિંમતથી હટાવી દો.

પ્રભાવશાળી રીતથી, નિર્ભયતાપૂર્વક ખુલ્લા મનથી બોલાવાનો અભ્યાસ કરો. સાચી અને ખરી વાત કહેવાની ટેવ પાડો. જ્યાં બોલવાની જરૂર છે ત્યાં બિનજરૂરી મૂંગા ન રહો, ઈશ્વરે વાણીનું પવિત્ર દાન મનુષ્યને એ માટે આપ્યું છે કે પોતાના મનોભાવોને સારી રીતે રજૂ કરે, ભૂલેલાને સમજાવે. શંકાનું નિવારણ કરે અને અધિકારોનું રક્ષણ કરે. આપ બેસી ન રહો. પોતાને નીચા ન માનો. બોલતી વખતે ડરવાની કોઈ જરૂર નથી. ધીરેધીરે ગંભીરતાપૂર્વક, હસતાં હસતાં, સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સદ્ભાવના સાથે વાત કરતા રહો અને ખૂબ કરતા રહો. એનાથી આપની યોગ્યતા વધશે, બીજાને પ્રભાવિત કરવામાં સફળતા મળશે, મન હલકું રહેશે અને સફળતાનો માર્ગ ખુલ્લો થતો જશે.

વધુ બોલબોલ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરો. બિનજરૂરી, અપ્રાસંગિક, અરુચિકર વાતો કરવી, પોતે બીજાની વાત ન સાંભળવી, હરહંમેશ ચવાઈ ગયેલી વાતો કરતા રહેવું, ક્ષમ્યે બેસુરા રાગથી ગાવું, પોતાની યોગ્યતા વગરની વાતો કરવી, બડાઈ હાંકવી વગેરે વાણીના દુર્ગુણ છે. એવા લોકોને મૂર્ખ, વધુ વાચાળ અને અસભ્ય સમજવામાં આવે છે. એવું ન થાય કે વાચાળતાને કારણે આપ એ શ્રેણીમાં પહોંચી જાવ. તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી જોતા રહો કે આપની વાતોને વધુ દિલચસ્પીથી સાંભળવામાં આવે છે કે નહિ, સાંભળતાં લોકો કંટાળી જતા તો નથી ને, ઉપેક્ષા તો નથી કરતા. જો એવું હોય તો

વાર્તાલાપના દોષ શોધવા અને તેમને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરો, નહિતર બકવાસ સમજીને લોકો આપનાથી દૂર ભાગવા લાગશે.

પોતાના માટે અથવા બીજાના માટે હિતકારક હોય એવી વાત કરો. કોઈ ઉદ્દેશ્યને લઈને પ્રયોજનયુક્ત ભાષણ કરો, નહિતર ચૂપ રહો. કડવી, હાનિકારક, દુષ્ટ ભાવોને ભડકાવે તેવી તથા ભ્રમપૂર્ણ વાતો ન કરો. મધુર, નમ્ર, વિનયયુક્ત, યોગ્ય અને સદ્ભાવનાયુક્ત વાતો કરો, જેનાથી બીજાઓ પર સારો પ્રભાવ પડે, તેમને પ્રોત્સાહન મળે, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય, શાંતિ મળે તથા સન્માર્ગ પર ચાલવાની પ્રેરણા મળે. એવો વાર્તાલાપ એક રીતે વાણીનું તપ છે.

બીજાની સાથે વાર્તાલાપ કરવાના વિશેષ નિયમ

આપણી વાતચીત સમયને અનુકૂળ અને પ્રભાવશાળી હોય અને તેનાથી કોઈ ઉદ્દેશ્ય પૂરો થઈ શકે એ માટે સાવધાનીની ઘણી મોટી જરૂરિયાત છે. જે લોકોને કુદરતે આ ગુણ સ્વાભાવિક રૂપે આપ્યો છે તેમની તો કોઈ વાત નથી, પરંતુ બીજા લોકોએ પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓની સાથે રહીને અને માર્ગદર્શન મળે તેવાં પુસ્તકોમાંથી પણ આ વાતો શીખવી જોઈએ અને પ્રયત્નપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ સંબંધમાં કેટલાક નિયમ નીચે આપવામાં આવ્યા છે :

(૧) જેવી રીતે સારાં પુસ્તકોને તમે ફક્ત પોતાના લાભ માટે પસંદ કરો છો તેવી રીતે સાથી અથવા સમાજ પણ એવો પસંદ કરો, જેનાથી તમને કાંઈક લાભ થાય. સૌથી સારો મિત્ર તે છે કે જેનાથી પોતાનો કોઈક રીતે સુધાર થાય અથવા આનંદમાં વૃદ્ધિ થાય. જો એ મિત્રોથી તમને કાંઈ લાભ ન થઈ

શકે તો તમે તેમના આનંદ અને સુધારની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરો અને જો તે મિત્રોથી તમે કોઈ લાભ ન મેળવી શકો અથવા તેમને તમે પોતે કોઈ લાભ ન આપી શકો, તો તમે તરત જ તેમનો સાથ છોડી દો.

(૨) પોતાના મિત્રોના સ્વભાવનું પૂરું જ્ઞાન મેળવો. જો તે તમારાથી મોટા હોય તો તમે તેમને કાંઈક ને કાંઈક પૂછો અને તેઓ જે કહે તેને ધ્યાનથી સાંભળો. જો નાના હોય તો તમે તેમને કાંઈક લાભ પહોંચાડો.

(૩) જ્યારે એકબીજાની વાતચીત નીરસ થઈ રહી હોય તો તમે કોઈ એવો વિષય શરૂ કરો, જેના પર બધા કાંઈ ને કાંઈ બોલી શકે અને જેનાથી બધા મનુષ્યોના આનંદમાં વૃદ્ધિ થાય, પરંતુ તમે ત્યાં સુધી એવું કરવાના અધિકારી નથી કે જ્યાં સુધી તમે નવો વિષય શરૂ કરતાં પહેલાં તેનું કાંઈક જ્ઞાન ન મેળવ્યું હોય.

(૪) જ્યારે કાંઈક નવી મહત્વપૂર્ણ અથવા શિક્ષણપ્રદ વાત કહેવામાં આવે ત્યારે તમે તેને પોતાની નોટબુકમાં નોંધી લો. તેનો સારાંશ રાખો અને નકામી વાત કાઢી નાંખો.

(૫) તમે કોઈ પણ સમાજમાં અથવા મિત્રોની સાથે જતી આવતી વખતે સંપૂર્ણ મૌન ન રહો. બીજાને ખુશ કરવાનો અને તેને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરો. સંભાવના છે કે તમને પણ બદલામાં કાંઈક આનંદવર્ધક અથવા શિક્ષણપ્રદ સામગ્રી અવશ્ય મળી જાય. જ્યારે કોઈ કાંઈક બોલે ત્યારે તમે જરૂર હોય તો ભલે ચૂપ રહો, પરંતુ જ્યારે બધા લોકો ચૂપ થઈ જાય ત્યારે તમે બધાની શૂન્યતાનો ભંગ કરો. બધા તમારા આભારી રહેશે.

(૬) કોઈ વાતનો નિર્ણય ઉતાવળમાં ન કરો, પહેલાં બંને પક્ષોને ધ્યાનથી સાંભળી લો. કોઈ પણ વાતને વારંવાર ન કહો.

(૭) એ વાત સારી રીતે યાદ રાખો કે તમે બીજાની ત્રુટિઓ તથા દોષોને જે દષ્ટિથી જુઓ છો તેને તેઓ પણ તે જ દષ્ટિથી નથી જોતા. એ માટે સમાજની સામે કોઈ પણ મનુષ્યના દોષો પર સ્વતંત્રતાપૂર્ણ આક્ષેપ, કટાક્ષ અથવા ટીકાટિપ્પણ કરવાનો તમને હંમેશાં અધિકાર નથી.

(૮) વાતચીત કરતી વખતે પોતાની બુદ્ધિમત્તા દેખાડવાનો નકામો પ્રયત્ન ન કરો. જો તમે બુદ્ધિમાન હશો તો તમારી વાતોથી તે જાણી શકાય છે. જો તમે પ્રયત્ન કરીને હંમેશાં પોતાની બુદ્ધિને પ્રગટ કરવા ઈચ્છશો, તો સંભવ છે કે તમારી બુદ્ધિહીનતા પ્રગટ થઈ જશે.

(૯) કોઈની વાત જો તમને અપમાનજનક અથવા કોઈની રીતભાત અવિનયભરી જણાય તો પણ થોડીવાર સુધી ચૂપ રહેવાનો પ્રયત્ન કરો. એવું પણ બની શકે છે કે તે વાત તમારા સ્વભાવને કારણે તમને ખરાબ લાગે, પરંતુ બધા લોકોને સારી પણ લાગે અને જો વાત એવી જ થઈ તો તમારે થોડીવાર સુધી ચૂપ રહેવાથી કોઈ પણ વખતે પસ્તાવું નહિ પડે, પરંતુ તમે ધીરજનો એક નવો પાઠ શીખતા જશો.

(૧૦) તમે પોતે સ્વતંત્રતાપૂર્વક તથા સરળતાપૂર્વક વાતચીત કરો અને બીજાઓને પણ એવું કરવા દો. અમૂલ્ય શિક્ષણને ટૂંક સમયમાં મેળવવાનું આથી વધુ સારું સાધન સંસારમાં બીજું કોઈ નથી.

મળતા રહેવાનો શિષ્ટાચાર

કોઈને મળવા જતી વખતે આપણે તેની અનુકૂળતાનું અવશ્ય ધ્યાન રાખવું જોઈએ. કોઈ અનિવાર્ય જરૂરિયાત વગર, સવારમાં વહેલા, ભોજનના સમયે, બરોબર બપોરે અથવા મોડી રાત્રે, કોઈને ત્યાં જવું ન જોઈએ. કોઈના ઘેર વગર કામે વારંવાર જવાનું પણ યોગ્ય નથી. જો કે ગાઢ મિત્રો એકબીજાને ત્યાં દિવસમાં ઘણીવાર

સંકોચ વગર જાય છે, પરંતુ આ અવસર પર પણ શિષ્ટાચારનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. મળતી વખતે મળનાર વ્યક્તિના પદ અથવા અવસ્થા મુજબ યોગ્ય અભિવાદન અવશ્ય કરવું જોઈએ. મોટા માણસોએ નાના અભિવાદન કરે તે વખતે રોકાવું જોઈએ. અભિવાદન કરતી વખતે કર્તા દ્વારા જે શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે, સમકક્ષવાળાએ તેનો જવાબ તે જ શબ્દો દ્વારા આપવો જોઈએ. મોટા લોકો જવાબમાં “પ્રસન્ન રહો” વગેરે શબ્દ પણ કહી શકે છે. મળતી વખતે ચૂપચાપ એકબીજાનું મોઢું જોતા રહેવું તે સભ્યતા નથી. એવા સમયે તરત કોઈક જરૂરી વાત કહેવી જોઈએ.

કોઈને ત્યાં મળવા જતી વખતે આપણે તેના સમયનું પણ અવશ્ય ધ્યાન રાખવું જોઈએ. કાર્યમાં વ્યસ્ત રહેતા માણસોને સમયની ઘણી ખોટ હોય છે. તેથી કામ વગર વધુ સમય ત્યાં રોકાવું જોઈએ નહિ. બની શકે ત્યાં સુધી ઓછામાં ઓછા સમયમાં પોતાની વાત પૂરી કરીને તેમને બીજાં કામો માટે આગળ વધવાનો સમય આપવો જોઈએ. જે કોઈ વ્યક્તિ વાતચીતમાં ઉદાસીનતા, શિથિલતા, અથવા અધીરાઈ બતાવે તો સમજવું જોઈએ કે તેને હવે વધુ વાત કરવાની અનુકૂળતા નથી. એ માટે એવો સંકેત મેળવીને ત્યાંથી જલદી પોતાની વાત પૂરી કરીને નીકળી જવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જતી વખતે જો આપને થોડી વધુ વાર બેસવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે તો થોડીવાર વધુ બેસવું જોઈએ, પછી થોડા સમય બાદ રજા લઈને ત્યાંથી ચાલ્યા જવું જોઈએ. દિવસમાં એકથી વધુ વાર મળતાં દરેક વખતે અભિવાદન કરી શકાય છે. બની શકે તો અભિવાદન કર્યા પછી એકાદ વાક્ય દ્વારા તેમનાં સુખદુઃખ પૂછી લેવાં જોઈએ.

પશ્ચિમી સભ્યતા મુજબ કોઈના દરવાજા પર જઈને બોલાવવા માટે સાંકળ ખખડાવવાનો અથવા દરવાજા પર ટકોરા મારવાનો

રિવાજ છે, પરંતુ આપણે ત્યાં આ વાત સારી લાગતી નથી. કોઈના દરવાજા પર જઈને વારંવાર જોરજોરથી બોલાવનારે અંદરથી કોઈના આવવાની રાહ જોવી જોઈએ. મકાનની અંદર જઈને મળવા જનારે તે ઓરડામાં જઈને બેસવું જોઈએ, જે આ કાર્ય માટે નક્કી હોય. પુરખોની ગેરહાજરીમાં કોઈના ઘેર જઈને બેસવું તેને શંકાની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે. જ્યાં પરદાનો રિવાજ ન હોય ત્યાં રજા લઈને સ્ત્રીઓની હાજરીમાં પણ જઈને બેસી શકાય છે. ઘરમાં ત્યારે પ્રવેશ કરવો જોઈએ કે જ્યારે ત્યાં ઘરના કોઈ ને કોઈ સભ્ય હાજર હોય. કોઈના ઘરમાં બેસીને તેનાં કાગળપત્ર, પુસ્તકો અથવા અન્ય પદાર્થોને ઊલટસુલટ કરી દેવા અથવા દરેક વસ્તુને તાકી તાકીને જોવું તે સાવ અનુચિત છે.

કોઈ મોટા માણસને મળવા જતી વખતે એ વાતની માહિતી મેળવી લેવી જોઈએ કે તેમને કયા સમયે આપને મળવાની અનુકૂળતા છે. નક્કી કરેલા સમયે જઈને પહેલાં આપે પોતાના આવવાની સૂચના ચિકી લખીને અથવા મૌખિકરૂપે કોઈ માણસ દ્વારા તે સજ્જન પાસે પહોંચાડી દેવી જોઈએ. બોલાવ્યા બાદ તેની પાસે જઈને આપે તેની રજા લઈને યોગ્ય બેઠક ઉપર બેસવું જોઈએ અને ટૂંકમાં આપની મુલાકાતનું કારણ સમજાવી દેવું જોઈએ. કામ પતી જાય પછી ફક્ત થોડીવાર બેસીને ઉપરોક્ત મહાનુભાવની રજા લઈને ચાલી જવું યોગ્ય છે.

જે રીતે કોઈને ત્યાં વારંવાર જવું અયોગ્ય છે તેવી રીતે કોઈને ત્યાં કદાપિ ન જવું તે પણ યોગ્ય નથી, પરંતુ જો આપને લાગે કે આપના જવાથી ઘરના માલિકને ગમતું નથી, તો ત્યાં કોઈવાર ન જવું જોઈએ. ગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે,

આવત હી હરસે નહિ, નૈનન નહિ સનેહ ।
તુલસી વહાँ ન જાઈયે, કંચન બરસે મેહ ॥

કોઈની સાથે બહાર સડક પર ઊભા રહીને કલાકો સુધી વાતો કરવી યોગ્ય નથી. જો આપને કોઈ વિષય ઉપર લાંબી જરૂરી વાત કરવી હોય તો રસ્તામાં મળતાં થોડે દૂર સુધી ચાલીને વાત પૂરી કરી શકાય છે, પરંતુ એ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે કોઈને આપની વાત સાંભળવા માટે જ ફલાંગો અને માઈલોનું ચક્કર કાપવું ન પડે. મુલાકાતીના જતા પહેલાં આપે પાન, સોપારી અથવા ઈલાયચી વગેરે દ્વારા તેનું સન્માન કરવું જોઈએ અને જે સમયે જવા માગે ત્યારે તેમની યોગ્યતા અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ઊભા થઈ દરવાજા સુધી જઈને અથવા ૧૦-૨૦ પગલાં સાથે ચાલીને અને તેમને નમન કરીને માનપૂર્વક રજા આપવી જોઈએ. આ પ્રકારે શિષ્ટાચારનું ધ્યાન રાખવાથી મનુષ્ય સત્ય કહેવડાવવાનો અધિકારી બને છે.

શિષ્ટાચારના કેટલાક સામાન્ય નિયમ

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે - “મેનર મેક્સ એ મેન” એટલે કે મનુષ્યની ઓળખાણ તેનાં શિષ્ટાચાર, બેસવા, ઊઠવા, બોલવા તથા ખાવાપીવાની રીતથી થાય છે. દુઃખની વાત એ છે કે આજકાલ શિષ્ટાચારની ભાવના ઘટતી જાય છે અને સામાન્ય રીતે ઘણા નવયુવકોમાં નિરંકુશતાની ભાવના વધતી જાય છે. જ્યારે શિક્ષિત કહેવાતા માણસની આ પ્રવૃત્તિ છે તો સામાન્ય માણસ પર તેનો પ્રભાવ વધુ ખરાબ પડે તે સ્વાભાવિક છે. આ પરિસ્થિતિ અંગે અસંતોષ રજૂ કરતાં એક વિદ્વાને યોગ્ય જ કહ્યું છે કે “આપણે બેસીએ છીએ તો પહોળા થઈને, બોલીએ છીએ તો ચીસો પાડીને,

પાન ખાઈએ છીએ તો પિચકારી કોઈકના ઝભ્ભા પર, ખાવા બેસીએ તો ત્રણચાર ફૂટ ધરતી પર રોટલીના ટુકડા અને શાકભાજી વેરીએ છીએ. ધોતી પહેરી તો ઝભ્ભો ઘણો નીચો હોય. ઝભ્ભો મેલો તો ધોતી ચોખ્ખી. પથારી સાફ તો ખાટલો ઢીલો, ઓરડો ઝાડુથી સાફ કરેલો હોય, તો દરવાજા પર કચરો પડ્યો હોય છે. ચાલીએ છીએ તો વસ્તુઓ વેરતા વેરતા, ઊઠીએ છીએ તો બીજાને ધક્કા મારતા મારતા - આ બધી રીતભાત જ કોઈને સંસ્કૃત અથવા સભ્ય બનાવે છે. આપણે ભલે ઘેર હોઈએ કે સમાજમાં, પણ આપણે આ બધી વસ્તુઓનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.”

આ રીતે બીજી સામાજિક ખામીઓની તરફ ધ્યાન દોરી શકાય છે. જેમ કે, પુસ્તકો ઊછીનાં લઈને પરત ન આપવાં, વાયદો આપીને માણસને ઘેર બોલાવવો અને પોતે ઘેર હાજર ન રહેવું, દુકાનદાર પાસેથી વસ્તુઓ ઉધાર ખરીદીને પૈસા આપવાનું ભૂલી જવું, જ્યારે વેપાર સારો ચાલે ત્યારે ખરાબ, નીચી ગુણવત્તાનો માલ આપીને પૈસા પૂરા લેવા, પત્રોના જવાબ ન આપવા, પોતાના રોજના કામ પર મોડેથી આવવું, કાર્યાલયની ઘણી વસ્તુઓ જેવી કે ક્લમ, શાહી, ટાંકણી, પેન્સિલ, કાગળ, કાર્બન, પેકિંગ બોક્ષ વગેરે ચોરીને ઘેર લઈ જઈને વ્યક્તિગત કામમાં વાપરવાં, બોલવું કંઈક, જ્યારે આચરણમાં કંઈક બીજું જ કરવું - આ બધી એવી અશોભનીય વાતો છે, જે માનવતાની ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાને કોઈ પણ રીતે અનુકૂળ નથી. માનવતાની રક્ષા માટે તેમને તરત ત્યજી દેવી જોઈએ.

આપણે એ સમજીએ છીએ કે ભારતીય અને યુરોપીયન અથવા મુસલમાન સમાજમાં ઘણી ભિન્નતા છે અને એટલે આપણે કોઈ બીજા દેશના શિષ્ટાચારના નિયમોની પૂરી નકલ કરી શકતા નથી. સાથે એ પણ સત્ય છે કે વૈજ્ઞાનિક શોધો અને આવવા જવાની

અભૂતપૂર્વ વૃદ્ધિએ વર્તમાન પરિસ્થિતિઓને એટલી બદલી નાખી છે કે આપણા દેશની પ્રાચીન શિષ્ટાચારની પદ્ધતિ પણ ઘણા અંશોમાં અસામયિક થઈ ગઈ છે. એ માટે આપણે વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ અને મનુષ્યતાની રક્ષા કરનારા નિયમો પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ. યાદ રાખો કે જેનામાં સભ્યતા નથી, જે પોતાના નાના નાના આવેગોને વશમાં નથી રાખી શકતા તેઓ કુળવાન કહેવાતા નથી. ભલે તેમનો જન્મ કોઈ મોટા કુટુંબમાં કેમ ન થયો હોય. એ માટે જે લોકો સમાજમાં આદર અને પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ ઊંચા દેખાવાની ઈચ્છા રાખે છે તેમણે સભ્યતા, સ્વચ્છતા અને શિષ્ટાચારના નિયમોનું અવશ્ય ધ્યાન રાખવું જોઈએ. શિષ્ટાચારનાં ઘણાં રૂપ છે, એ સંબંધમાં થોડી ટૂંકી વાતો જ અહીં આપવામાં આવે છે :-

૧. આદરણીય વ્યક્તિ, ગુરુજન વગેરેને મળતાં જ હાથ જોડીને અથવા પગે પડીને અથવા જેવી રીતે રોજનો નિયમ હોય તેવી રીતે આદર દર્શાવો.
૨. આદરણીય વ્યક્તિને પોતાનાથી ઉચ્ચ આસન પર બેસાડો, તેઓ ઊભા હોય ત્યારે પોતે બેસી રહેવું, આસન ન છોડવું, ઊંચા આસન પર બેસવું તે અવિનય છે.
૩. આદરણીય વ્યક્તિની પાસે શિષ્ટતાથી બેસો, પગ પહોળા કરવા, બેસવામાં કાંઈક પ્રતિષ્ઠા વધારતા હોઈએ તેમ આરામથી બેસવું વગેરે સારું નથી.
૪. આદરણીય વ્યક્તિઓની સામે કોઈ બીજી આત્મીય વ્યક્તિ પર ક્રોધ દર્શાવવો, ગાળો બોલવી તે સારું નથી. આવું કરવું જરૂરી જ હોય તો બને ત્યાં સુધી તેમના ગયા પછી જ કરવું જોઈએ. તેમની સામે બીજા પર અધિકારનું પ્રદર્શન પણ બને તેટલું ઓછું કરો.

૫. ઉપર કહેલ શિષ્ટાચાર પોતાના ઘેર આવેલ જનસમૂહની સામે પણ કરવો જોઈએ. જેમ કે જ્યારે ચાર માણસો બેઠેલા હોય ત્યારે પોતાના માણસને ગાળો દેવી વગેરે ઠીક નથી.
૬. પોતાના મિત્રો સાથે પણ બને તેટલું સારું વર્તન રાખો.
૭. પોતાનાથી નાનાઓના શિષ્ટાચારનો સારી રીતે પ્રતિભાવ આપો.
૮. હંમેશાં મીઠાશથી બોલો, આજ્ઞામાં પણ યથાયોગ્ય શબ્દો અને સ્વરની કોમળતા હોવી જોઈએ.
૯. રેલગાડી વગેરેમાં બીજાની યોગ્ય સગવડનો ખ્યાલ રાખો.
૧૦. ગુરુજનો, મહિલાઓ તથા જે લોકો ધૂમ્રપાન નથી કરતા તેમની સામે ધૂમ્રપાન ન કરો.
૧૧. સાધારણ દૃષ્ટિથી જે કામ શારીરિક શ્રમનું હોય તે કામ જો તમારાથી મોટા કરતા હોય તો તમે એ કામ લઈ લો અથવા એમાં જોડાઈ જાઓ.
૧૨. પ્રવાસમાં મહિલાઓની સગવડોનું બરાબર ધ્યાન રાખો.
૧૩. બીજાનો નંબર વટાવીને આગળ ન વધો. આ વાત ટિકિટ લેવામાં, પાણી ભરવા વગેરે બાબત અંગે છે, આત્મવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી નથી.
૧૪. સાઈકલ ઉપરથી પડી જવા જેવી કોઈની મુશ્કેલીમાં હસો નહિ. દુર્ઘટનામાં સહાનુભૂતિ દર્શાવી શકો તો દર્શાવો, નહિ તો ચૂપ જરૂર રહો.
૧૫. સામાન્ય રીતે પોતાના મુખથી પોતાનાં વખાણ કરો નહિ. પોતાનાં કામોનું ખોટું, અતિશયોક્તિપૂર્ણ, અવિશ્વસનીય વર્ણન ન કરો.

૧૬. અરસપરસની વાતચીતમાં જ્યાં બોલવાની જરૂર હોય ત્યાં જ બોલો, વચ્ચે વચ્ચે એ પ્રકારે ન બોલો, જેને સાંભળનારા પસંદ ન કરતા હોય.

શિષ્ટાચાર અને સદ્ભાવના

શિષ્ટાચારનો અર્થ ઘણા લોકો ફક્ત ઔપચારિક આદર સત્કાર જ સમજતા હોય છે, પરંતુ આવી પ્રવૃત્તિ ઘણી ઓછી ઉપયોગી થાય છે. શિષ્ટાચારની કૃત્રિમતા બીજી વ્યક્તિઓથી દુરપાઈ નથી શક્તી અને એનાથી તેના હૃદયમાં મિત્રતા અથવા આત્મીયતાનો ભાવ જાગૃત નથી થતો, જે ખરેખર સહયોગની શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે અને આપણા જીવનને લાભકારી બનાવે છે. એ માટે આપણા વ્યવહારમાં સામાન્ય શિષ્ટાચારના નિયમોનું પાલન કરવાની સાથે જ સદ્ભાવના હોવી ઘણી જરૂરી છે. એના વગર દેખાવનો શિષ્ટાચાર અનેકવાર બીજી વ્યક્તિના મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે કે આપણે કોઈ સ્વાર્થ અથવા બીજા ગુપ્ત લાભના કારણે આ દેખાવ કરી રહ્યા છીએ.

આપણે પરસ્પર સંદેહ અને સંશય કરીને તો ભયને જ ઉત્પન્ન કરીશું અને એકબીજાની પડતી અને છેલ્લે નાશ જ નોતરીશું. આપણે પરસ્પર વિચાર કરવાનું શીખવું પડશે. વિશ્વાસનો આધાર પવિત્રતા છે અને પવિત્ર હૃદયોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. પવિત્ર હૃદય અને નિર્મળ બુદ્ધિમાં સદ્ભાવનાનો ઉદય થાય છે. સદ્ભાવના ખૂબ જરૂરી છે. સદ્ભાવનાથી જ પરસ્પરનો દષ્ટિકોણ એકરૂપ બને છે. સદ્ભાવનાના અભાવમાં તો એકબીજામાં સંદેહ અને ભયની જ ઉત્પત્તિ થાય છે. આપણે પરસ્પર શા માટે એકબીજાથી ભયભીત બનીએ ? દુરપાવેલી દૂષિત અથવા વિશુદ્ધ મનોવૃત્તિ

વ્યવહારમાં પ્રગટ થઈ જાય છે. મનોવૃત્તિને છુપાવીને ઉપરથી થતો શિષ્ટતાનો વહેવાર પણ બહુ જોવા મળે છે, પરંતુ વાસ્તવિકતાને છુપાવવા છતાં છુપાવી નથી શકાતી. આપણે બધાને મિત્ર દૃષ્ટિથી જોવા જોઈએ. મનમાં કોઈ પ્રકારની મલિનતાને સ્થાન ન આપવું જોઈએ, પરંતુ સાથે જ સચેત અને સાવધાન પણ રહેવું જોઈએ કે ક્યાંય આપણી સરળતાનો લાભ ઉઠાવવામાં ન આવે. સતર્ક તથા સાવધાન રહેવું જોઈએ, પરંતુ મનની મલિનતા સારી નથી.

સદ્ભાવનાથી એકબીજાને બરોબર જાણવા અને પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો, સહાનુભૂતિથી પરસ્પર એકબીજાના હૃદયોનો સમન્વય કરવો તથા સહયોગથી સામર્થ્ય મેળવવું એ ક્રમ છે મહત્વાકાંક્ષાની પૂર્તિનો. સહયોગ એક યજ્ઞ છે. યજ્ઞ કદી નિષ્ફળ નથી થયો. બધી શક્તિઓમાં સહયોગ હોવાથી એક અત્યંત મહાન શક્તિનો ઉદય થાય છે, જેનાથી બધામાં નવો ઉત્સાહ, સાહસ અને વસ્તુતઃ કાર્યક્ષમતાયુક્ત નવજીવનનો ઉદય થાય છે.

શિષ્ટાચાર અને સહૃદયતા

સદ્ભાવનાની માફક આપણા વ્યવહારમાં સહૃદયતાની પણ જરૂરિયાત છે. સાચું પૂછવામાં આવે તો સહૃદય વ્યક્તિ પરિચિતોની સાથે જ નહિ, પરંતુ અપરિચિતોની સાથે પણ પ્રેમપૂર્ણ વાર્તાલાપ કરે છે, સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે અને એ રીતે તે બધાનું મન આકર્ષિત કરી લે છે. સહૃદયતા વગર મનુષ્યના ઘણા ગુણ નકામા થઈ જાય છે અને તેને હંમેશાં મિત્ર વગરનું, એકાકીપણાનું જીવન જ વિતાવવું પડે છે.

જેણે પોતાની વિચારધારા અને ભાવનાઓને શુષ્ક, નીરસ અને કઠોર બનાવી દીધી છે, તે માનવજીવનના વાસ્તવિક રસના

આસ્વાદથી વંચિત જ રહેશે. તે બિચારાએ નકામું જ જીવન ધારણ કર્યું અને મનુષ્યના સુંદર શરીરને કલંકિત કર્યું. આનંદનો સ્ત્રોત સુંદર અનુભૂતિઓમાં છે. પરમાત્માને આનંદમય કહેવામાં આવે છે. કેમ ? એટલા માટે કે તે સરસ છે, પ્રેમમય છે. શ્રુતિ કહે છે - “રસો વૈસઃ એટલે કે તે પરમાત્મા રસમય છે. ભક્તિ દ્વારા, પ્રેમદ્વારા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની સંભાવના દર્શાવી છે. નિઃસંદેહ જે વસ્તુ જેવી છે તેને તેવી રીતે જ મેળવી શકાય છે. પરમાત્મા દીનબંધુ, કરુણાસિંધુ, રસિકબિહારી, પ્રેમનો અવતાર, દયા -નિધાન તથા ભક્તવત્સલ છે. તેને મેળવવા માટે પોતાની અંદર તેવી જ ખીલેલી, કોમળ, સ્નિગ્ધ તથા સરસ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરવી પડે છે. ભગવાન ભક્તના વશમાં છે. જેનું હૃદય કોમળ છે, ભાવુક છે તેનાથી પરમાત્મા દૂર નથી. આપ પોતાના હૃદયને કોમળ, દ્રવિત, પીગળી જાય તેવું, દયાળુ, પ્રેમી અને સરસ બનાવો. સંસારના પદાર્થોમાં જે સરસતાનો અપાર ભંડાર ભરેલો છે તેને શોધતાં અને મેળવતાં શીખો.

શિષ્ટાચાર અને સત્યતા

શિષ્ટાચાર અને સત્યતાના ઘણા નજીકના સંબંધમાં આપણે એ પણ કહી શકીએ છીએ કે શિષ્ટાચાર વગર મનુષ્યને સત્ય કહી શકાય નહિ અને જે વ્યક્તિ ખરેખર સત્ય હશે તેનામાં શિષ્ટાચારની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક રૂપે જોઈ શકાશે.

સત્ય પુરુષ એવી પ્રત્યેક વાતથી પોતાની જાતને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જે બીજાના મનને દુઃખ પહોંચાડે અથવા તેનામાં ખીજ અથવા ગુસ્સો ઉત્પન્ન કરે. મનુષ્યને સમાજમાં અનેક પ્રકારની પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવવાળા મનુષ્યોના સંપર્કમાં આવવું પડે છે.

ક્યાંક તેને શંકા થાય છે, ક્યાંક તેને ઉદાસીનતા તથા આક્ષેપ, પ્રતિરોધ અથવા એવા જ અનેક પ્રકારના ભાવોનો સામનો કરવો પડે છે.

સત્ય પુરુષનું કર્તવ્ય આવા બધા અવસરો પર પોતાની જાતને સંયમમાં રાખી બધાની સાથે સારો વ્યવહાર કરવાનું છે. તેની નજર સામે રહેલા સમાજમાં ચારે બાજુ હોય છે. તે સંકોચશીલ વ્યક્તિઓની સાથે ઘણો નમ્ર રહે છે અને મૂર્ખાઓની પણ મશ્કરી નથી કરતો. તે કોઈ પણ માણસ સાથે વાત કરતી વખતે તેના પહેલાંનાં સંબંધોને યાદ રાખે છે કે જેથી બીજી વ્યક્તિ એવું ન સમજે કે તે તેને ભૂલી ગયો છે. તે એવા વાદવિવાદના પ્રસંગથી દૂર રહે છે, જે બીજાના મનમાં ગુસ્સો ઉત્પન્ન કરે. જાણીજોઈને પ્રવચનમાં પોતાની જાતને મુખ્ય આકૃતિ બનાવવા નથી ઈચ્છતો અને વાર્તાલાપમાં પોતાનો થાક રજૂ નથી કરતો. તેના વક્તવ્ય અને વાણીમાં મીઠાશ હોય છે અને પોતાની પ્રશંસા તે ઘણા સંકોચ સાથે સ્વીકારે છે. જ્યાં સુધી કોઈ વિવશ ન કરે ત્યાં સુધી તે પોતાના વિષયમાં કાંઈ કહેતો નથી અને કોઈ આક્ષેપનો પણ બિનજરૂરી જવાબ નથી આપતો. પોતાની નિંદા પર તે ધ્યાન નથી આપતો, કોઈની સાથે નકામો ઝઘડો પણ વહોરી લેતો નથી. બીજાની ભાવનાને ઠેસ લાગે તેવું ખરાબ કાર્ય તે કોઈ દિવસ નથી કરતો, પરંતુ જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી બીજાની લાગણીનો સારો ભાવ વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો ઝઘડાનું કોઈ કારણ ઊભું થાય તો પણ તે પોતાના મનની નીચતા કોઈ દિવસ નથી દેખાડતો.

તે કોઈ વાતનો અયોગ્ય લાભ નથી ઉઠાવતો અને એવી કોઈ વાત મોઢામાંથી નથી કાઢતો, જેને સાબિત કરવા તે તૈયાર ન હોય. તે દરેક વાતમાં અગમચેતી અને દીર્ઘદષ્ટિ ધરાવતો હોય છે. તે વાતવાતમાં પોતાના અપમાનની કલ્પના નથી કરતો, પોતાના તરફ

કરેલા અપકારોને યાદ નથી રાખતો અને કોઈના દુર્ભાવનો બદલો લેવાની લાગણી નથી રાખતો. દાર્શનિક સિદ્ધાંતોના વિષયમાં તે ગંભીર અને ત્યાગી મનોવૃત્તિવાળો હોય છે. તે દુઃખોની સામે ઝૂકે છે, કારણ તેના નિવારણનો ઉપાય નથી. કષ્ટોને સહન કરે છે, કારણ તે અનિવાર્ય છે. તે મૃત્યુથી નથી ગભરાતો કારણ કે તેનું આગમન નિશ્ચિત છે. ચર્યા અથવા વાદવિવાદમાં લાંબી દલીલો, તીક્ષ્ણ વ્યંગ અથવા અનુચિત આક્ષેપોથી પરેશાન નથી થતો, પરંતુ કોમળ હાસ્યથી તેમને ટાળી દે છે. પોતાનો વિચાર સાચો હોય કે ખોટો, પરંતુ તે તેને હંમેશાં સ્પષ્ટ રૂપે રજૂ કરે છે અને જાણી જોઈને તેનું ખોટું સમર્થન અથવા જીદ નથી કરતો. તે પોતાની જાતને નાના રૂપમાં પ્રગટ કરે છે, પરંતુ પોતાની દરિદ્રતા નથી દર્શાવતો. તે માનવીય દુર્બળતાઓને જાણે છે અને આ કારણે તેને ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. પોતાના વિચારોની ભિન્નતા અથવા ઉગ્રતાના કારણે સજ્જન બીજાની મશ્કરી નથી કરતો. બીજાના વિચાર, સિદ્ધાંતો અને મંતવ્યોને તે યોગ્ય માન આપે છે.

શિષ્ટાચારની પ્રવૃત્તિ બાળપણથી જ વિકસાવો

શિષ્ટાચારની પ્રવૃત્તિ આટલી મહત્ત્વપૂર્ણ હોવા છતાં પણ, દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે મોટા ભાગનાં ઘરો અને પરિવારોમાં તેની તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપવામાં નથી આવતું. ઘણા લોકો એવું વિચારે છે કે ઘરની અંદર, અરસપરસ શિષ્ટાચાર દેખાડવાની શું જરૂર છે. તે તો મોટે ભાગે બહારની વ્યક્તિઓ, અતિથિઓ પ્રત્યે જ બતાવવો જરૂરી છે, પરંતુ આ એક મોટી ભ્રમપૂર્ણ માન્યતા છે. જો આપણને શિષ્ટાચારનો અભ્યાસ ન હોય, આપણે એકબીજા સાથે અસભ્યતાનો વ્યવહાર અને બોલાચાલી રાખીએ તો આપણે

બહારના લોકો સાથે પણ સંતોષજનક વ્યવહાર નહિ કરી શકીએ. એ માટે માતાપિતા અથવા સંભાળ લેનારની પવિત્ર ફરજ છે કે બાળકોને શરૂઆતના જીવનથી જ શિષ્ટાચારનું મહત્વ સમજાવે અને તેવું જ શિક્ષણ આપે.

ઉત્તમ શિક્ષણનો એક હેતુ એ પણ છે કે વ્યક્તિને જીવનમાં સારી ટેવોથી સજ્જ અને સુશોભિત કરવામાં આવે. વ્યક્તિને સુસંસ્કૃત બનાવવી તે ઉત્તમ શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ, પરંતુ દુર્ભાગ્યથી આપણી પાઠશાળાઓનો શિક્ષણક્રમ કંઈક એવો છે તથા આપણા ઘરોનું વાતાવરણ પણ એટલું પ્રતિકૂળ છે કે વિદ્યાર્થી જેટલું વધુ ભણતો જાય છે એટલો જ વધુ અવિનયી અને ઉદ્વેગિત થતો જાય છે. જેમ જેમ આજકાલનું કહેવાતું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં ધૂસતું જાય છે તેમ તેમ વિનય અથવા ચરિત્ર ઓછાં થતાં જાય છે. આજકાલની વિદ્યાનો નશો શરાબની જેવો જ છે. દારૂની બાબતમાં ઈટાલિયન લોકોમાં એવી કહેવત છે કે જ્યારે શરાબ અંદર જાય છે ત્યારે સદ્બુદ્ધિ બહાર નીકળી જાય છે. આજની શરાબ જેવી વિદ્યાના પ્રભાવથી સદ્બુદ્ધિ અને ઉત્તમ ચરિત્ર દૂર જતાં રહ્યાં છે એવા સમયમાં આ જ્ઞાનના પ્રચારની કે “વિદ્યાની શોભા વિનયથી છે” એ બાબતનું મહત્વ દિન પ્રતિદિન વધતું જાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને વિનયશીલ બનાવવા માટે ભગીરથ જેવા પ્રયત્નની જરૂર નથી, પરંતુ જો આપણે સાવધાન રહીએ, અસાવધાની અને આળસને સ્થાન ન આપીએ તો આપણને ઘણા નાના નાના મોકા મળશે, જેનો સદ્બુદ્ધિયોગ કરીને આપણે બાળકોને આપણી ઈચ્છા મુજબ વિનયશીલ બનાવી શકીએ છીએ. બાળકો અવિનયી એ કારણે હોય છે કે આપણે પોતે સારો વ્યવહાર કરતા નથી અને બાળકોને વ્યવસ્થિત રાખવાની ક્ષમતા ધરાવતા નથી.

બાળક આપણી સામે પોતાના મોટા ભાઈ કે બહેનનું અથવા આપણું પોતાનું નામ લે છે, તો આપણે હસી કાઢીએ છીએ. આપણે વિચારીએ છીએ કે બાળક શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરવાનું શીખી રહ્યું છે, તો તેને સફળ જોઈને પ્રસન્ન થઈ જઈએ છીએ. આપણું બાળક જ્યારે બીજા બાળકને ગાળ દે છે અથવા પોતાનાથી મોટી કોઈ વ્યક્તિને લાકડીથી મારે છે, તો તેના સાહસને જોઈને આપણને પ્રસન્નતા થાય છે. બાળક જ્યારે આપણી આજ્ઞાને ટાળી દે છે તો આપણે પણ આજ્ઞાપાલન પર ભાર નથી મૂકતા અને પછી જ્યારે તે મોટો થઈને પૂરેપૂરી રીતે ઉદ્દંડ, નિરંકુશ અને ઉદ્ધત થઈ જાય છે ત્યારે આપણે પોતાના ભાગ્યને દોષ દઈએ છીએ. જે વાતાવરણ આપણે તેની સામે ઊભું કરીએ છીએ તે વાતાવરણમાં બાળક ઉદ્ધત અને અવિનયી ન બને તો કેવો બને ? દોષ આપણો છે અને આપણે ભાગ્યને દોષ દઈએ છીએ.

આ દયાજનક પરિસ્થિતિથી છુટકારો મેળવવા માટે આપણે બાળકો માટે સુંદર અને સ્વસ્થ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવું પડશે. સુંદર વાતાવરણ અને માનસિક પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરવું તે શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ. તેનું કારણ એ છે કે કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં બાળકને રાખવાનો અર્થ છે તેને બીજી પરિસ્થિતિઓથી સંપૂર્ણ દૂર રાખવું. જો આપણે બાળકો માટે સારી પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરી દઈશું, તો તેઓ વગર પ્રયત્ને ખરાબીઓથી બચી જશે, કેમ કે એક સારા વાતાવરણમાં રહેનારું બાળક બીજા વાતાવરણનું કાર્ય કરી જ નહિ શકે. દાખલા તરીકે હંમેશાં માતાપિતાને પ્રણામ કરવાવાળા વાતાવરણમાં ઉછરેલા છોકરાઓ પોતાનાં માતાપિતાને ગાળ નથી દઈ શકતા. આથી આપણે બાળકોને સુંદર વાતાવરણમાં રાખીને તેમને ખરાબ

વાતાવરણથી એટલાં દૂર રાખવાં જોઈએ કે જેથી ખરાબ વાતાવરણમાં રહેતી વ્યક્તિઓ જેવું આચરણ કરવું તેમના માટે મુશ્કેલ થઈ જાય. સુંદર વાતાવરણમાં રહેવાથી બાળક પોતાની જાતે જ ખરાબ વાતાવરણ અને તેના પ્રભાવથી દૂર રહેશે. એથી જે લોકો ઈચ્છે છે કે તેઓનાં બાળકો વિનયશીલ બને તેમણે અત્યારથી જ તેવું વાતાવરણ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જો દુર્ભાગ્યવશ શરૂઆતથી જ આપણે વાતાવરણને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોય તો આપણે નિરાશ થવું ન જોઈએ. જ્યારથી આપણે સુધારો કરવાની શરૂઆત કરીશું ત્યારથી જ આપણને પોતાના પ્રયત્નોનું ફળ મળવાનું શરૂ થઈ જશે. સારા પ્રયત્નો કદી નકામા નથી જતા. કલ્યાણકારી કર્મો કરનારની કદી દુર્ગતિ નથી થતી. એથી જ્યારથી આપણે ચેતી જઈએ ત્યારથી સારા પ્રયત્નો શરૂ કરી દેવા જોઈએ. કલ્પના કરો કે આપનાં માબાપ અથવા અન્ય વડીલ જીવે છે અને આપનાં બાળકો હજી નાનાં નાનાં છે, તો જો આપણે અત્યારથી જ એ નિશ્ચય કરી લઈએ કે આપણે પોતાનાં માબાપને અને ગુરુજનોને હંમેશાં સવારે ચરણસ્પર્શ કરીશું, તો આપનાં બાળકો આપણી આ રીતથી પ્રભાવિત થયા વગર રહેશે નહિ. તેમના કોમળ મન પર અદૃશ્ય રૂપથી પવિત્ર સંસ્કાર પડતા જશે અને મોટા થયા પછી તેઓ પણ આપના આ આચરણનું અનુકરણ કરશે.

માતાપિતાને પ્રણામ કરવાનો પવિત્ર પ્રભાવ આપના પર પણ પડશે. જો આપના ગુરુજનોની ધારણા આપના તરફ હજી સુધી સારી નહિ રહી હોય, તો આપના પ્રણામ કરવાની તાત્કાલિક અસર એ થશે કે આપના તરફની તેમની ભાવનાઓ શુદ્ધ થતી જશે અને આપને તેઓના આશીર્વાદ મળવા શરૂ થઈ જશે. જો આપના માટે તેમણે કોઈ ખોટી ધારણાઓ બાંધી હશે, તો તે

ખોટી ધારણાઓ ધીરે ધીરે દૂર થઈ જશે અને સાચા મનથી તેઓ આપના માટે સારી કામનાઓ કરશે, જે કદી નિષ્ફળ નહિ જાય.

શિષ્ટાચાર, સહયોગ અને પરોપકાર

આ રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો શિષ્ટાચાર અને સહયોગની ભાવના મનુષ્યત્વનું એક અગત્યનું અંગ છે. જે મનુષ્ય તેના તત્ત્વને સમજી લે છે તે હંમેશાં બીજાઓનું સન્માન કરવા, તેમને બધી રીતની મદદ કરવા, તેમની સેવા તથા ઉપકાર કરવા તૈયાર રહે છે, કેમ કે જો આપણે બીજાઓની તરફ આ પ્રકારનો સદ્વ્યવહાર કરવાની ભાવના નથી રાખતા, તો આપણે પણ બીજી વ્યક્તિઓ પાસેથી જરૂર પડતાં સહયોગ અને ઉપકારની આશા ન રાખવી જોઈએ. એટલા માટે શિષ્ટાચારનું પાલન કરનારાએ સેવા અને પરોપકારનું મહત્ત્વ પણ હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

શિષ્ટાચારના આ સ્વરૂપને સમજનારી વ્યક્તિ આ પરિચિતોની સાથે પણ તેવો જ ઉત્તમ અને મધુર વ્યવહાર કરે છે કે જેવો પરિચિતો સાથે કરે છે કેમ કે એવી વ્યક્તિ બધાને પોતાના આત્મીય સમજે છે અને જરૂર પડ્યે નિઃસંકોચ ભાવથી પોતાની સેવાઓ આપવા તૈયાર રહે છે. જો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો સેવાધર્મ શિષ્ટાચારનું સૌથી ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ રૂપ છે. જ્યારે શિષ્ટાચાર અને સહયોગનો ભાવ આપણા અંતરાત્મામાં સમાઈ જાય છે ત્યારે આપણે કોઈ બીજો વિચાર ક્યાં વગર બીજાઓને સુખ પહોંચાડવું, તેમની પ્રસન્નતામાં વૃદ્ધિ કરવી તેને પોતાનું કર્તવ્ય સમજીએ છીએ. તે સમયે આપણે શિષ્ટાચારને એક ભાર સ્વરૂપ અથવા દેખાડો નથી માનતા, પરંતુ તે આપણા અંતરમાંથી આપોઆપ જ સર્વત્ર ફેલાવા માંડે છે.

મુદ્રક : યુગ નિર્માણ યોજના પ્રેસ, મથુરા.